

Олена Лисенко

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОКОСТУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (за матеріалами архівно-кримінальних справ Галузевого державного архіву СБ України)¹

REGIONAL PECULIARITIES OF THE HOLOCAUST IN THE CHERNIHIVSCHYNA (based on the archival and criminal cases of the Branch state archive of the Security Service of Ukraine)

DOI: 10.58407/litopis.250305

© О. Лисенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6890-5074>

Мета дослідження – реконструкція регіональних особливостей Голокосту на території Чернігівської області, здійснена на основі широкого кола архівних матеріалів – від матеріалів Надзвичайної державної комісії СРСР до документів архівно-кримінальних справ. Вивчення цих документів дозволяє розкрити специфіку нацистських каральних акцій проти єврейського населення області, послідовність проведення окремих етапів знищення, а також відстежити стратегії виживання, які застосовувалися жертвами в умовах тотального переслідування. **Методика** дослідження спиралася на принципи історизму та об'єктивності. У дослідженні використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні **методи** наукового пізнання, зокрема порівняльно-історичний, історико-генетичний, лінійно-хронологічний методи.

Наукова новизна полягає у спробі комплексної реконструкції Голокосту на Чернігівщині з урахуванням регіональної специфіки та використанням широкого кола архівних документів. Це дозволяє деталізувати особливості здійснення нацистської політики знищення єврейського населення на локальному рівні та підкреслити роль місцевих колаборантів у цьому процесі. Інноваційність також полягає у висвітленні різних етапів знищення євреїв, включаючи підготовчі дії з боку окупаційної влади, тактики мародерства та ставлення нацистів і колабораціоністів до жертв.

Висновки. Масові знищення розпочалися одразу після окупації найбільших міст області, а згодом поширилися на менші містечка та села. Окупаційна влада та місцеві колаборанти брали активну участь у знищенні євреїв: допоміжна поліція та адміністрація забезпечували арешти, конвоювання та виконання розстрілів, які нерідко супроводжувалися мародерством. Загальна кількість зафіксованих жертв нацистського терору на Чернігівщині складає 3 265 осіб, однак це число, імовірно, є заниженим, оскільки багато поодиноких страт залишилися неврахованими. Це дослідження є лише початковим кроком до повного розкриття трагічної історії Голокосту в регіоні, і його продовження дозволить відтворити всі аспекти цієї жахливої події.

Ключові слова: Друга світова війна, Голокост, нацистська окупація, українська допоміжна поліція, євреї, масові знищення.

The purpose of the study is to reconstruct regional peculiarities of the Holocaust in Chernihiv region territory on the basis of a wide range of archival materials, from materials of the USSR Extraordinary state commission to documents of archival and criminal cases. The study of these documents allows us to reveal specifics of Nazi punitive actions against the Jewish population of the region, the sequence of individual stages of extermination, and to trace the survival strategies used by victims in the face of total persecution. **The methodology** was grounded in principles of historicism and objectivity. The study employed both general scientific methods and specialized historical approaches, specifically the comparative-historical, historical-genetic, and linear-chronological methods.

The novelty of the study lies in an attempt to comprehensively reconstruct the Holocaust in Chernihivschyna, taking into account regional specifics and using a wide range of archival documents. This makes it possible to detail peculiarities of the implementation of the Nazi policy of extermination of the Jewish population at the local level and to emphasize the role of local collaborators in this process.

¹ Стаття підготовлена в рамках дистанційної дослідницької стипендіальної програми для українських дослідників Меморіального музею Голокосту США. Програма стала можливою завдяки сприянню та підтримці Меморіальної Ініціативи з вивчення українських євреїв ім. Петра та Башеви Польських. Зміст і висновки статті є відповідальністю авторки й не обов'язково відображають позицію установи, яка надала дослідницьку стипендію.

The innovation also lies in the coverage of various stages of the extermination of Jews, including preparatory actions by occupation authorities, looting tactics, and the attitude of Nazis and collaborators toward victims.

Conclusions. Mass exterminations began immediately after the occupation of the largest cities of the region, and later spread to smaller towns and villages. Occupation authorities and local collaborators took an active part in the extermination of Jews: auxiliary police and administration provided arrests, escorts, and executions, which were often accompanied by looting. The total number of recorded victims of Nazi terror in Chernihivschyna is 3265, but this number is likely an underestimate, as many individual executions went unrecorded. This research is only an initial step toward fully uncovering the tragic history of the Holocaust in the region, and its continuation will allow us to recreate all aspects of this horrific event.

Key words: Holocaust, Nazi occupation, Ukrainian auxiliary police, World War II, Jews, mass extermination.

XX ст. в історії людства ознаменувалося великою кількістю жертв, особливо серед цивільного населення, геноцидом народів, етнічних і релігійних спільнот. У цьому контексті одним із найжорстокіших і найкривавіших конфліктів стала Друга світова війна, що характеризувалася безпрецедентними жертвами серед населення.

Варто зауважити, що найбільші втрати були пов'язані не з військовими операціями, а з проведенням цілеспрямованих заходів нацистського окупаційного режиму проти цивільного населення. Для цього заздалегідь були відпрацьовані практики масового знищення, що включали цілий арсенал засобів і методів. Поряд із проведенням каральних акцій за етнічною, політичною та іншими ознаками, мирне населення страждало від навмисно створених жорстоких умов окупації (голоду, інфекційних хвороб, відсутності медичної допомоги, заборони на пересування тощо).

Особливою трагедією Другої світової війни став Голокост – умисне винищення єврейського народу. На території, підконтрольній Третьому Райху, відбувалися масові вбивства, депортації до концтаборів, гетто та інші форми переслідування євреїв. Символом масового знищення євреїв нацистськими злочинцями став табір смерті Аушвіц-Біркенау (нім. Auschwitz-Birkenau), він слугував для примусового утримання близько одного мільйона євреїв, із яких близько 950 тис. загинули.

Щодо України, то її територія не була винятком, і одним із найвідоміших місць трагедії став Бабин Яр у Києві, де у вересні 1941 р. за два дні було вбито 33771 особу єврейської національності². Цей акт звірства став символом Голокосту на українських землях.

Історія Голокосту в Україні включає численні трагедії в багатьох містах та містечках, селищах і селах. Багато місцевих жителів ставали свідками або навіть учасниками цих подій, що додавало жаклих подробиць до загальної картини. Сотні тисяч євреїв були вбиті, а ті, хто вижив, часто зазнавали невимовних страждань.

Закінчення Другої світової війни, проведення відкритих судових процесів³ над нацистськими злочинцями відкрило світу страшну правду про знищення єврейського народу.

Однак, незважаючи на жакливу трагедію, відповідно до радянського наративу про «Велику Вітчизняну війну», героїзм народу та Червоної армії, місця для Голокосту в цьому концепті не знайшлося. Офіційно жертвами були радянські люди, без урахування їхньої національності, а акцентування на трагедії єврейського народу в СРСР розглядалося як антирадянська діяльність. Такий підхід з боку держави мав своє продовження і в історичній науці, де головний акцент робився на подвигу радянського народу загалом. Звісно, таке ігнорування та замовчування мали серйозні наслідки для сприйняття історії як на державному, так і на суспільному рівнях.

Це замовчування призвело до викривлення сприйняття історії війни, де фокус зміщувався з конкретних трагедій окремих народів на загальний героїзм, що відповідало офіційній радянській ідеології. Таке ставлення не тільки позбавляло єврейський народ їхньої історичної пам'яті, але й спотворювало історичну правду та призводило до часткової амнезії в історичній пам'яті. Усе це вплинуло на подальше розуміння та визнання трагедії Голокосту в Радянському Союзі.

Саме тому активні дослідження з історії Голокосту в СРСР та України зокрема припали вже на період незалежності. Вони є важливими і багатогранними. Перший етап досліджень ознаменувався введенням до наукового обігу максимальної кількості документальних матеріалів⁴. Окрім того, у цей час відбувається публікація документальних та мемуар-

² Mass shootings at Babyn Yar (Babi Yar). *United States Holocaust Memorial Museum*. 2022. June 5. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/kyiv-and-babi-yar>; Jews from Kiev and the Surrounding Areas Murdered at Babi Yar. *Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center*. URL: <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/kyiv/babi-yar.asp>.

³ War crimes trials. *United States Holocaust Memorial Museum*. 2020. October 26. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/war-crimes-trials>.

⁴ Коваль В. Путь к Бабьему Яру. *Історичні зошити*. Київ: Ін-т історії України АН УРСР. 1991. № 5. 55 с.; Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр: Страницы трагедии. Київ: Слід і Ко, 1991. 55 с.

них матеріалів, що висвітлюють події Голокосту⁵. Також увагу дослідників привертають регіональні проблеми масового винищення єврейського населення⁶.

Окремо слід виділити інформаційно-довідковий доробок О. Круглова⁷. Також розпочинається публікація архівних документів у науково-документальних виданнях, що фрагментарно доповнили джерельну базу Голокосту в Україні⁸. Слід відзначити і науково-документальну серію «Насильство над цивільним населенням. За документами спецслужб»⁹, що включають нові документи з архіву колишніх радянських спецслужб, які стали доступні дослідникам на підставі Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» від 9 квітня 2015 р., містять значну частку документів, що стосуються регіональних аспектів Голокосту в регіонах.

Окремі аспекти щодо підготовки та практичної реалізації «акцій» на теренах Чернігівщини можна знайти в регіональних розвідках¹⁰.

Для вивчення перебігу Голокосту на Чернігівщині була визначена велика документальна база. Її основою стали радянські архівні документи, зокрема й документи органів радянських спецслужб та матеріали Центральної слідчої комісії в м. Людвигсбург (ФРН).

Першим важливим джерелом стали документи Надзвичайної державної комісії щодо встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх поплічників (далі – ЧГК (рос.) – О.Л.). Складені практично одразу після вигнання нацистів з окупованих територій за безпосередньою участю мешканців сіл, «матеріали про злочини» містять дати розстрілу населення в тих чи інших населених пунктах, відомості про кількість жертв, їхню національність, обставини та місця їхньої загибелі, часто вказуються конкретні винуватці, які брали участь в організації того чи іншого масового людодовбивства. Крім того, в актах ЧГК по Чернігівській області є відносно повні списки загиблих цивільних громадян з датами екзекуцій¹¹.

Звісно, деякі результати роботи ЧГК були опубліковані ще за радянських часів у центральних та регіональних науково-документальних збірках, присвячених пам'ятним датам «Великої Вітчизняної війни»¹², але для цього дослідження винятковий інтерес представля-

⁵ Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг.: У 2 т. Пер. с идиш / Сост. В. Гроссман, И. Эренбург. Київ: Оберіг, 1991. 615 с.

⁶ Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаття в 1933–1945 гг. Львов: Манускрипт, 1998. 350 с.; Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. *Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам)*. Одесса: РИО АО кинокомпания «Юг», 1998. 230 с.; Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания. Одесса: ТПП «Хайтек», 1991. 112 с.; Орлянский С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). 1941–1945 гг. Запорожье, 1999. Вып. 5. 62 с.

⁷ Круглов А. Нацистский геноцид евреев Украины 1941–1944: хроника событий. Харьков, 1997. 216 с.

⁸ Олійник Ю., Завальнюк О. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.; Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упор.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Чернігів, 2013. 496 с.

⁹ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Кашеварова Н., Лисенко О., Панова М., Подкур Р. Київ, 2018. 752 с.; Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1943 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Гапієнко Т., Лисенко О., Подкур Р. Київ, 2019. 538 с.; Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Гула С., Кравченко П., Подкур Р., Шнайдер В. Київ, 2020. 564 с.; Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Лисенко О., Маркова С., Подкур Р. Київ, 2022. 456 с.; Насильство над цивільним населенням. Черкаська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Гула С., Клименко Т., Король Р., Подкур Р. Київ, 2022. 408 с.; Насильство над цивільним населенням. Запорізька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Гула С., Лисенко О., Подкур Р. Київ, 2023. 472 с.

¹⁰ Смельянов В. Ніжинський Бабин Яр: масові розстріли людей різних національностей у Ніжині в 1941 р. *Євреї в Ніжині*. Ніжин, 2001. Вип. 3. С. 96–100; Лейберов О. Заходи німецької окупаційної влади з установлення «нового порядку» в Ніжині у 1941–1942 рр. *Ніжинська старовина*. Київ, 2007. Вип. 4–5. С. 60–63; Еткіна І. Трагедія Голокосту на Чернігівщині за матеріалами усної історії. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали XIII Міжнар. наук. семінару*. Чернігів, 2018. С. 255–270; Журавлева Т. Холокост на Чернігівщині. 1941–1943 г. По матеріалам архівного дела № 1289 Государственного отраслевого архива Службы безопасности Украины. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали XV Міжнар. наук. семінару*. Чернігів, 2020. С. 132–151; Майборода Л. Голокост на Чернігівщині (за матеріалами архіву Упр. СБУ в Чернігів. обл.). *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали VII науч. семинара*. Чернігов, 2012. С. 100–105; Мудрицька В. Голокост у Прилуках: матеріали з архіву Управління СВ України в Чернігівській області. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали XII Міжнар. наук. семінару*. Чернігів, 2017. С. 193–204.

¹¹ Звісно, ми повинні з обережністю ставитися до матеріалів ЧГК. Важливо розрізняти типи джерел, а саме тисячі індивідуальних свідчень, які люди надавали ЧГК, і звіти, що комісії складали на їхній основі.

¹² Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943 / Упор.: Дніпровський П., Малкієль С. Чернігів, 1947. 324 с.; Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Дієбачка документів. Чернігов: Ред.-изд. отд. облполіграфіздат, 1970. 185 с.; Чернігівщина в період Великої Отеченственной войны (1941–

ють переважно рукописні матеріали районних надзвичайних комісій та індивідуальні свідчення.

Другим важливим джерелом стали раніше засекречені, з ідеологічних міркувань, архівно-кримінальні справи на колаборантів, що знаходяться на зберіганні в Галузевому архіві Служби Безпеки України¹³, зокрема – в секторі архівного забезпечення СБУ в м. Чернігів. У переважній більшості це справи 1943–1953 рр. на службовців окупаційних органів влади та різних воєнізованих формувань. Саме в них часто міститься інформація про злочини проти єврейського населення області.

Зважаючи на те, що радянські органи держбезпеки арештовували та вели слідство проти доволі широкого кола осіб, задіяних в колабораційній діяльності, в згаданих справах можна знайти велику кількість інформації. Особливо цінними, на наш погляд, є слідчі матеріали, що пов'язані саме з підготовкою до реєстрації єврейського населення, самою реєстрацією, обліком єврейського майна, принципами його розподілу. Детальний аналіз цих матеріалів дозволяє відслідкувати подібне та віднайти відмінне в начебто ідентичних діях окупаційної влади на Чернігівщині. Тобто раніш утаємничені матеріали дають змогу не тільки детально реконструювати сам розстріл єврейського населення, а й відстежити ступінь залученості місцевого населення до екзекуцій, їх матеріальний зиск та справжнє ставлення до дій окупаційної влади в єврейському питанні.

Не менш важливими для дослідження теми Голокосту на Чернігівщині є матеріали центрального управління державних органів юстиції з розслідування націонал-соціалістичних злочинів у Людвігсбурзі, відомого також як Центральне бюро з розслідування нацистських злочинів (нім. *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg*). Тут зібрано безліч документів, що свідчать про різні злочини, скоєні нацистами під час Другої світової війни: матеріали розслідувань, свідчення свідків та інші докази, пов'язані з нацистськими злочинами. Центральне місце у слідчих матеріалах посідають розслідування, що тісно пов'язані з перебігом Голокосту. Тож використання зазначених документів дозволило провести більш глибоке дослідження цієї теми та залучити раніше невідомі для українського дослідника відомості, для більш повної реконструкції подій.

У цьому дослідженні також використана й меморіальна література: у 2003–2007 рр. було видано п'ять томів поіменної «Книги Скорботи України. Чернігівська область». У них представлені короткі біографічні відомості про 29949 цивільних осіб із зазначенням національності, причини та дати загибелі й місця поховання. Із загальної кількості загинуло 13929 чоловіків, 10088 жінок, 5932 дітей. Щодо цивільних громадян єврейської національності, то «Книги Скорботи України. Чернігівська область»¹⁴ містять біограми на 3265 осіб. Окрім того, у 2003 р. місцевим дослідником Голокосту, Яковом Сокольським, була видана «Книга Пам'яті євреїв Чернігівщини, загиблих в роки Другої світової війни»¹⁵. Згадані архівні та меморіальні матеріали дозволили порівняти наявні в них свідчення й розпочати вивчення цілого комплексу проблем, що не мали належного висвітлення в радянських період.

Як відомо, напередодні німецько-радянської війни на території Чернігівської області проживало 31887 осіб єврейської національності¹⁶. Звісно, частина єврейського населення була евакуйована централізовано. Однак, частина все ж залишилася проживати на території, що були окуповані.

Причин цьому декілька:

Перша і найбільш вагома – відмови від евакуації. Не було коректної інформації щодо постаті Адольфа Гітлера та його расистської політики на етнічних та окупованих Третім Райхом землях. Уродженка Ніжина Сима Лазарівна Полякова згадує: «У 1941 році мені було 14 років. Про фашизм мені рідні не розповідали, бо вони й самі про нього нічого не

1945 гг.): сборник документов и материалов. Киев: Политиздат Украины, 1978. 417 с.; Драгунов В. Герои – освободители Черниговщины: краткий биографический справочник. Київ: Україна, 1991. 448 с. та ін.

¹³ Докладніше див.: Подкур Р. Документи органів державної безпеки про насильство над цивільним населенням у 1941–1945 рр. *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944*. 2018. С. 59–93.

¹⁴ Книга Скорботи України: У 5 т. Чернігівська область / Упор.: Герсимов О., Муковський І., Панченко П. та ін. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2003–2007.

¹⁵ Книга Памяти евреев Черниговщины, погибших в годы Второй мировой войны. Нежин: Аспект-Поліграф, 2003. 456 с.

¹⁶ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. С. 7.

знали»¹⁷. Така ситуація з інформованістю місцевого населення була дуже розповсюджена на окупованих територіях¹⁸.

Тобто цивільне населення УРСР у переважній більшості не було належно проінформовано про нацистську політику стосовно євреїв та не знало, що саме відбувається на вже захоплених територіях. Тож люди не могли ухвалити виважене рішення на основі широкого кола джерел.

Цьому сприяло й те, що радянська влада з початком німецько-радянської війни заходилася посилювати репресивний тиск¹⁹ та жорстко контролювати інформаційний простір.

Другою, не менш важливою причиною було довготривале проживання в тоталітарній країні. В умовах тоталітарної системи громадяни звикли до державного контролю і прийняття рішень згори, і це дуже впливало на сприйняття ситуації та призводило до деформації реальності, коли рівень загрози ігнорувався або значно применщувався. Свідома відмова від ініціативи у власному житті, делегування всіх повноважень щодо прийняття рішень державі було реальністю. І результатом такого неприродного «симбіозу» в умовах блискавичних змін та швидкісного просування Вермахту, були тисячі смертей цивільних громадян²⁰, яких держава кинула на призволяще.

Третя причина – матеріальна. Тотальна бідність. Дефіцит чи повна відсутність речей першої необхідності, продуктів харчування надавали наявному майну та продуктам найвищу цінність. Тобто добровільно кинути велику кількість речей та продуктів, що були в умовах тотального дефіциту скарбом, міг далеко не кожен, а в умовах відсутності коректної інформації, чітких планів та конкретних обрисів майбутнього це взагалі було нереально для більшості.

Тож, зважаючи на все перелічене, велика кількість населення хотіла просто перечекати, не дуже уявляючи собі всі реалії окупації.

Ще одним аргументом, який грав на користь стриманої позиції, був хаос, у якому опинилися органи партійно-радянської влади. Окрім того, частина місцевого партійно-державного керівництва піддалася паніці й почала задумуватися про «майбутні перспективи» подальшого життя. Зважаючи на поразки Червоної армії у прикордонних боях і масштабний відступ, такі особи намагалися будь-що уникнути мобілізації та евакуюватися в глибокий тил. Розгубленість місцевих партійно-радянських працівників, чекістського та міліційного апарату підтверджував і секретар Чернігівського обкому КП(б)У Микола Попудренко. Наприкінці серпня 1941 р. він занотував у щоденнику: «**23 серпня 1941 р., 21.30.** Почали бомбити Чернігів. Всю ніч був у місті. Крім колективу виконкому на чолі з т. Костюченко, ніхто не гасив пожеж від першої бомби. Міліція та НКВС кинули свою будівлю, багато зброї, боеприпасів. Скільки потрібно було зусиль, щоб змусити їх евакуювати міські магазини та склади. **24 серпня [1941 р.]**. Вся міліція та НКВС виїхали з міста, кинули місто напризволяще»²¹. Тобто всі органи правопорядку кинули місто, його мешканців ще до початку активних воєних дій, злякавшись тільки перших нальотів ворожих літаків.

Для запобігання хаосу та керівництва процесом евакуації на прифронтових територіях, владою 24 червня 1941 р. була утворена Рада з евакуації при РНК СРСР під головуванням Л. Кагановича, однак, зважаючи на брак ресурсів та блискавичне просування Вермахту,

¹⁷ Праведники Ніжинщини: події в Ніжині під час Голокосту. *Nezhatin.com.ua*. – 27 січня. 2025. URL: <https://nezhatin.com.ua/2025/01/27/pravednyky-nizhynshhyny-podiyi-v-nizhyni-pid-chas-golokostu/>.

¹⁸ Замовчування інформації про масові вбивства євреїв на окупованих територіях, дійсно, мало місце в Радянському Союзі з моменту підписання пакту Молотова-Ріббентропа в серпні 1939 р. і до червня 1941 р. Радянський Союз намагався підтримувати добросусідські відносини з нацистською Німеччиною. Це включало контроль над інформацією, яка могла б погіршити відносини між двома країнами. Радянські медіа уникали висвітлення нацистських злочинів, включаючи переслідування і вбивства євреїв.

¹⁹ Військові ради армій та фронтів отримали надзвичайні повноваження, зокрема право виселення «соціально небезпечних та інших небажаних елементів». До цієї категорії, окрім «антирадянського елементу» та кримінальних злочинців, зараховувалися громадяни, які поширювали «поражницькі настрої» або розповсюджували панічні чутки. Кількість таких фактів виявилася значною, що зумовило негайну реакцію вищого партійно-державного керівництва СРСР. Вона була формалізована у спеціальних указах Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня та 15 листопада 1941 р., які передбачали кримінальну відповідальність у вигляді ув'язнення від двох до п'яти років за поширення у військовий час неправдивих та брехливих чуток і панічних настроїв. Докл. див.: Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб) / Упор.: Вронська Т., Кентій А., Кокін С., Лисенко О., Смирнов Г. Київ–Львів, 2003. С. 15.

²⁰ Тут ідеться не тільки про єврейське населення, а й про тисячі залишених утриманців дитячих будинків, колоній для дефективних дітей, будинків інвалідів та душевнохворих. Про знищення душевнохворих докл. див.: Петрюк П., Петрюк А. Психіатрія при нацизмі: убийства душевнобольних на временно окупированных территориях СССР. Сообщение 6. *Психичне здоров'я*. 2012. Вип. 1. С. 88–92; Про знищення вихованців Домницького дитячого будинку та Преславської колонії для дефективних дітей докл. див.: Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944. 2018. С. 647–721.

²¹ Щоденник М.М. Попудренка (23 серпня 1941 р. – 19 січня 1943 р.). *Сіверянський літопис*. 2000. № 4. С. 52; Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Упор.: Бажан О., Власенко С., Кентий А., Легасова Л., Лозицкий В. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. С. 133–258.

громадяни, які навіть бажали евакуюватися, часто не могли цього зробити через нестачу рухомого складу евакопотягів.

За спогадами мешканки м. Ніжина Песи Мойсеївни Мені, скористатися залізницею було неможливо. Люди по декілька днів ночували на вокзалі Ніжина, очікуючи вільних місць у вагонах. Поїзди були забиті біженцями або ж проходили без зупинки. У місті ж залишилася переважна більшість жінок, дітей, людей похилого віку²².

Хаос, невизначеність та неспроможність евакуюватися призвели до того, що частина єврейського населення області залишилася чекати на німецькі війська, навіть не намагаючись утекти, сподіваючись на «європейськість» та порядність завойовників.

Захоплення Чернігівської області підрозділами Вермахту тривало всього 1 місяць від 23 серпня до 24 вересня 1941 р.²³ 9 вересня 1941 р. нацисти зайняли Чернігів, 13 вересня – Ніжин, 19 вересня – Прилуки. Протягом наступних днів Чернігівська область була повністю окупована²⁴.

Відповідно до планів німецької влади, Генеральна округа Чернігів повинна була ввійти до складу Райхскомісаріату Україна, а її керівником був призначений бригадефюрер СС Ернст-Людвіг Лайзер²⁵. Однак ці плани ніколи не були втілені в життя, реалії війни внесли свої корективи.

Убивство єврейського населення почалося одразу ж після окупації радянської території і не припинялося практично до її завершення, розстрільні акції характеризувалися крайнім садизмом і різноманіттям засобів.

Перші розстріли євреїв у обласному центрі були зафіксовані вже у **вересні 1941 р.** Відповідно до звіту 106 від 07.10.1941 про події, розстріли були здійснені зондеркомандою 7 b айнцагруппи В, що діяла в цьому регіоні у вересні місяці²⁶. Тоді в місті жертвами расової політики нацистів стали **19 осіб**.

Того ж таки місяця в містечку Городня розстріляли **21 особу**, у містечку Березна – **8 осіб**²⁷. Імовірно, що виконавцями була вищезгадана зондеркоманда 7 b, яка здійснила у вересні 1941 р. передислокацію до містечка Клинець на території сучасної Російської Федерації.

У наступному місяці основним виконавцем «остаточного вирішення єврейського питання» була вже зондеркоманда 4 а айнцагруппи С, яка розпочала вбивства в Козельці, що знаходився на шляху до Чернігова. Тут **22 жовтня 1941 р.**, окрім 11 комуністів і партизанів, переданих вермахтом, було страчено 125 євреїв. Як зазначено у звіті, активну допомогу у збиранні єврейського населення, підготовці ям-могил надали місцеві колаборанти²⁸.

Підтвердження цьому можна знайти і в свідченнях Сидора Радченка, який підтверджував, що місцеві поліцейські брали активну участь у розстрілі єврейського населення²⁹.

Наступного дня, **23 жовтня 1941 р.**, зондеркоманда 4 а прибула до Чернігова. Цього ж таки дня вони розстріляли 116 євреїв, наступного – ще 144. **28 жовтня 1941 р.** – 49 євреїв³⁰. Окрім того, 28 жовтня 1941 р. були знищені 270 невиліковно психічнохворих, що утримувалися в Чернігівській психіатричній лікарні³¹.

Щодо діяльності зондеркоманди 4 а 25–27 жовтня 1941 р., відомостей не знайдено. Відомо тільки те, що вона повинна була провести акцію зі знищення євреїв у Ніжині. Однак тричі фізично не змогла туди дістатися через розмоклі від дощу дороги, що стали непридатні для автомобільного транспорту³².

²² Праведники Ніжинщини: події в Ніжині під час Голокосту.

²³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы: В 3 т. Київ, 1985. Т. 1. С. 443–444.

²⁴ Книга Скорботи України. Чернігівська область. С. 13.

²⁵ Її адміністративно територіальні кордони повинні були вийти далеко за межі сучасної Чернігівщини. До генеральної округи Чернігів повинні були входити 18 адміністративно-територіальних одиниць: Охтирка, Суми, Ромни, Прилуки, Бобровиця, Ніжин, Бахмач, Конотоп, Білопілья, Кролевець, Шостка, Унеча, Новгород-Сіверський, Чернігів, Новозибків, Гомель, Ріпки та Щорс. Тобто до генеральної округи планувалося включити не тільки частину сучасної Сумської обл., а й частину територій сучасної Сумської обл. (Білопілья, Конотоп, Кролевець, Охтирка, Ромни, Суми, Шостка), а частину Білорусі (Гомель) та частину Росії (Новозибків, Унеча): Bundesarchiv / Ludwigsburg (далі BArch), B 162/7671. S. 26–29.

²⁶ Ereignismeldung UdSSR № 106. Die «Eignismeldungen UdSSR» 1941 Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I / Hrsg.: Mallmann K.-M., Angrick A., Matthäus J., Cüppers M. Darmstadt, 2011. P. 634.

²⁷ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. С. 26.

²⁸ Ereignismeldung UdSSR № 135. Die «Eignismeldungen UdSSR» 1941 Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I / Hrsg.: Mallmann K.-M., Angrick A., Matthäus J., Cüppers M. Darmstadt, 2011. P. 816.

²⁹ Протокол допиту Сидора Радченка від 7 грудня 1945 р. *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі – ГДА СБ України). Ф. 6. Спр. 4944. Арк. 12.

³⁰ Ereignismeldung UdSSR № 135... P. 816.

³¹ На сьогодні нам не вдалося встановити поіменний список пацієнтів лікарні. Тож є висока ймовірність, що і серед них були особи єврейської національності. Докл. див.: Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. С. 260–283.

³² Ereignismeldung UdSSR № 135... P. 816.

29 жовтня 1941 р., під час повернення до Києва, зондеркоманда 4 а завітала до містечка Остер. Тут було затримано і страчено 215 євреїв, партизанів та партійних діячів³³.

У подальшому в розстрілах єврейського населення в невеликих містечках та селах Чернігівщини настанала пауза, що була зумовлена насамперед нестачею людських ресурсів і труднощами з оперативним формуванням окупаційного апарату з місцевих колаборантів. До виявлення, реєстрації та передачі євреїв для «відповідного поводження» було залучено широке коло осіб — не лише військовослужбовців польової жандармерії при комендатурах, а й працівників колабораційних структур. Саме останні, на практиці, здійснювали політику утистки прав єврейського населення, зобов'язували євреїв носити пов'язку із Зіркою Давида³⁴, закривали єврейські крамниці та приватні підприємства³⁵, здійснювали підготовку до фізичного знищення (реєстрували та інформували єврейське населення про необхідність з'явитися в обумовлене місце для подальшого транспортування, супроводжували до місця розстрілу, виявляли тих, хто переховувався)³⁶. Тобто слідували за виконанням усіх окупаційних розпоряджень нової влади.

Яскравою ілюстрацією саме такого перебігу подій служить ситуація в містечку Корюківка. Відомо, що військами Вермахту Корюківка була окупована **5 вересня 1941 р.**³⁷. Однак, за свідченням Пелагеї Яндовської, німецькі війська не затрималися в містечку, а пішли на схід. І в Корюківці по суті владою став партизанський загін під командуванням І. Короткова³⁸. Тільки в другій половині грудня 1941 р., після остаточного відходу з району партизанів, німці створили комендатуру, міську поліцію та міську управу³⁹.

Після створення окупаційних органів влади, за свідченнями колишнього поліцейського корюківської поліції Сидора Брагіни, приблизно в грудні 1941 р. Корюківською райполіцією проводилася масова операція з арешту осіб єврейської національності. Згідно з планом, арешти проводили по двоє: кожна пара поліцейських повинна була заарештувати по 2 єврейські родини⁴⁰.

Згідно зі свідченнями Івана Тихановського, який був очевидцем тих трагічних подій, під час арешту поліцейські не церемонилися з єврейським населенням. Так, поліцейський Тихон Доропей бив ногами малолітніх дітей громадянки Жук⁴¹.

На початку січня 1942 р. корюківськими поліцейськими було вбито єврея Германа (у його власному будинку), який ховався від окупаційної влади під піччю⁴². Ще один єврей був розстріляний поліцейськими 19 січня 1942 р. за спробу втечі, на льоду озера⁴³.

Випадки вбивств євреїв представниками допоміжної поліції не були поодинокими — такі дії зафіксовані на всій території Чернігівської області. Зокрема, співробітники Сосницької та Коропської поліції розстріляли п'ятьох осіб, серед яких і двоє євреїв.⁴⁴ На жаль, встановити прізвища розстріляних та їхніх убивць не вдалося.

Також у Коропі в кінці січня – на початку лютого 1942 р. привселюдно поліцейськими був повішений військовополонений єврей⁴⁵. Повішання здійснили поліцейські Коропської поліції. Окрім того, у с. Вишеньки Коропського р-ну поліцейські заарештували родину Кац, що складалася з 6 осіб. Заарештованих відвезли за 3 кілометри від рідного села та розстріляли⁴⁶.

Фіксувалися й випадки спроб згвалтування молодих єврейок. Так, за інформацією С. Брагіни, наприкінці 1941 р. троє поліцейських під час арешту єврейської родини: матері та доньки 18–20 років – намагалися згвалтувати останню. Дівчина чинила запеклий опір і змогла вибігти з власного будинку⁴⁷. Подальша її доля невідома. Найімовірніше, її ввіймали та розстріляли, а можливо, перед розстрілом і згвалтували.

Крім того, частина єврейського населення Корюківки на початку січня 1942 р. була під конвоєм поліцейських відправлена до Чернігова⁴⁸. За свідченням колишнього поліцейського Данила Метли, спочатку заарештованих зібрали в одному будинку, а потім посади-

³³ Ereignismeldung UdSSR № 135... Р. 816.

³⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

³⁵ Там само. Арк. 6.

³⁶ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації. 1941–1943 рр. *Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область*. С. 19.

³⁷ ДАЧО. Ф. П-259. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 2.

³⁸ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 928. Арк. 98–99.

³⁹ Там само. Арк. 101.

⁴⁰ Там само. Спр. 9515. Т. 1. Арк. 66–67.

⁴¹ Там само. Спр. 12561. Арк. 79.

⁴² Там само. Спр. 1592. Арк. 45–46.

⁴³ Там само. Спр. 9515. Т. 1. Арк. 46.

⁴⁴ Там само. Спр. 1911. Арк. 34–35.

⁴⁵ Там само. Арк. 80.

⁴⁶ Там само. Спр. 9101. Арк. 22.

⁴⁷ Там само. Спр. 9515. Т. 1. Арк. 57.

⁴⁸ Там само. Спр. 1592. Арк. 76.

ли на сани й відправили в обласний центр⁴⁹. Тоді було знищено 300 громадян єврейської національності⁵⁰.

Арешт та відправка до обласного центру євреїв теж не були чимось унікальним та територією Чернігівської області. Так, зі Сновська до Чернігова також було відправлено партію євреїв, яких фізично не встигли знищити під час попередніх місцевих евакуацій у листопаді 1941 та січні 1942 рр.⁵¹

Проте, у більш великих містах області формування окупаційних органів розпочиналося набагато швидше. Так, м. Новгород-Сіверський було окуповане в кінці серпня 1941 р. Через тиждень після окупації представники окупаційної адміністрації розповсюдили наказ про реєстрацію єврейського населення. Виявилося, що в Новгороді-Сіверському проживало до 200 осіб єврейської національності. **7 листопада 1941 р.** німці та їх поплічники зібрали 135 осіб із тих, що були зареєстровані. Потримавши три години під охороною загону військовослужбовців СС, їх провели за місто до околиць с. Острушки, де були розташовані старі окопи. Усі 135 осіб того ж таки дня були розстріляні. **8 листопада 1941 р.** за подібною схемою було знищено ще 30 євреїв⁵².

Подібна ситуація склалася і в м. Ніжині. У довоєнний час Ніжин мав одну з найбільших єврейських громад в області. Відповідно до статистичних відомостей, на 1939 р. у місті проживало 2725 євреїв (7% населення міста). Після окупації Ніжина **13 вересня 1941 р.** та створення окупаційної адміністрації, вже у **вересні–жовтні** була проведена реєстрація партійно-комсомольського активу та єврейського населення. Якщо комуністів одразу заарештовували, то єврейське населення просто реєстрували і, зобов'язавши носити пов'язку, відпускали⁵³. Усього в міській управі зареєструвалися 322 особи єврейської національності⁵⁴, тобто близько 10% від довоєнного єврейського населення міста. **На початку листопада 1941 р.**⁵⁵ усім євреям міста було наказано зібратися у дворі поліції, прихопивши із собою цінні речі та коштовності. Звіди прибулих відправили на вантажних автомашинах на територію 309 військового складу, де розстріляли⁵⁶. Відповідно до списків вуличкомів, у Ніжині було знищено 325 осіб⁵⁷.

Поліцейський Петро Щетка-Сепливець, активний учасник першого розстрілу єврейського населення, свідчив, що жертв було набагато більше, ніж за офіційними даними. Частково це було пов'язано саме з обліком жертв. За інформацією свідка, **під час евакуації рахували тільки чоловіків і жінок, а дітей до уваги не брали**⁵⁸.

Євреїв, як правило, доставляли на місце страти вантажними тентованими автомобілями групами приблизно по 20 осіб, де їх вже чекала розстрільна команда. Після примусового вивантаження засуджених роздягали, знімаючи з них особисті речі, цінності та взуття. Поліцейські супроводжували роздягнених до задалегідь викопаної великої ями⁵⁹, де жертв шикували в ряд і розстрілювали. Осіб, які не могли самостійно триматися на ногах, примушували ставати на коліна й чекати своєї черги. Якщо хтось падав у яму до моменту пострілу, його силоміць витягували назад для приведення вироку до виконання. Людей похилого віку, які втрачали свідомість і падали в яму, з неї вже не діставали – їх добивали пострілами в самій ямі.

Розстріли здійснювалися у визначеній послідовності: спершу страчували чоловіків, потім – жінок. Як правило, жінки перебували з дітьми різного віку, включно з немовлятами. Проте розстрілювали їх окремо: спочатку – матір, яку підводили до ями, силоміць забирали дитину, а потім розстрілювали впритул, одночасно штовхаючи до ями. Дитину після цього також убивали та кидали її тіло до матері.

Масовість розстрілів змушувала поліцейських між етапами страти спускатися до ями, щоби пересувати тіла й забезпечити розміщення якомога більшої кількості жертв. За свідченнями П. Щетки-Сепливця, під час одного з таких розстрілів він особисто спускався до ями приблизно десять разів⁶⁰.

⁴⁹ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 1592. Арк. 77.

⁵⁰ Там само. Арк. 361.

⁵¹ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації... С. 22.

⁵² Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 39. Л. 237–238.

⁵³ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 28.

⁵⁴ Праведники Ніжинщини: події в Ніжині під час Голокосту.

⁵⁵ Як уже згадувалося вище, причиною зволікання були погодні умови, через які зондеркоманда 4 а в жовтні 1941 р. не змогла дістатися міста.

⁵⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 28.

⁵⁷ Праведники Ніжинщини: події в Ніжині під час Голокосту. Така ж цифра фігурує і в: Ereignismeldung UdSSR № 135. С. 816.

⁵⁸ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 29.

⁵⁹ За інформацією П. Щетка-Сепливця, яму для розстрілів копали саме поліцейські, які потім її ж і закопували.

⁶⁰ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 29–30.

Після першого масового розстрілу в Ніжині розпочалися пошуки незареєстрованих євреїв та «зачистка» сільської місцевості. Євреїв вилучали з місць проживання та привозили до міської в'язниці, що слугувала місцем утримання та «накопичування» єврейського населення. Згаданий П. Щетка-Сепливець був активним учасником ще одного єврейського розстрілу взимку 1942 р. Тоді за його участі було розстріляно 10 осіб. Цю групу виловили в навколишніх селах: усього було 4 жінки від 30 до 35 років і 6 чоловіків від 30 до 40 років. Їх на вантажній автомашині в супроводі 11 поліцейських вивезли на територію 63 складу, де була підготовлена яма. Усі 10 осіб були розташовані на краю ями й розстріляні.⁶¹

Ще одним свідком і безпосереднім учасником масових розстрілів єврейського населення в Ніжині був службовець допоміжної поліції Віктор Провоторський. У своїх свідченнях від 17 березня 1972 р. він зазначав, що страти євреїв розпочалися ще до його прибуття до міста, однак згодом тривали за його особистої участі. За словами В. Провоторського, єврейське населення утримувалося у в'язниці, звідки групами вивозилося на стра-ту.

Місцем розстрілу слугував кар'єр на відстані близько 8 км від міської в'язниці: 6 км від цегельного заводу та ще 2 км від заводу до місця екекції. Страти відбувалися виключно вночі. Засуджених доставляли туди вантажівками. Яму для розстрілу глибиною понад два метри викопували й згодом засипали ув'язнені.

В. Провоторський детально описав механізм проведення екекції: група з приблизно 10 осіб спускалася до ями, де мала роздягнутися й лягти на дно. Після цього до ями спускався німецький солдат, який здійснював розстріл. Під час однієї такої акції, за словами В. Провоторського, було знищено до 40 осіб.

Розстріли проводилися періодично, залежно від заповнення в'язниці. За особистими свідченнями В. Провоторського, загалом у Ніжині було вбито понад 1000 євреїв, з них понад 400 осіб – за його безпосередньої участі.⁶²

У листопаді 1941 р. у Чернігові відбувся вже **четвертий** масовий розстріл єврейських родин. Міською управою на листопад 1941 р. було обліковано 247 євреїв. Колишній старший поліцейський чернігівської шукполіції Іван Красиловець розповів на допиті 25 листопада 1943 р., що його разом з іншими поліцейськими в листопаді 1941 р. викликав начальник поліції Петро Шикутний і наказав обійти єврейські родини. Поліцейські повинні були повідомити євреїв про їх переміщення на Другий цегляний завод. Тоді людей змусили зібрати продукти, одяг, цінні речі. Згодом їх усіх розстріляли.⁶³

У м. Городні був апробований дещо інший метод виявлення та вбивства єврейського населення. Тут місцем розстрілу стала територія самої в'язниці. У ніч із **19 на 20 грудня 1941 р.** згідно із наказом начальника жандармерії Ельке службовці допоміжної поліції та солдати угорського підрозділу вночі провели облаву на єврейські родини. На ранок 20 грудня до Городнянської тюрми № 4 було доправлено 75 єврейських родин⁶⁴, серед них були люди похилого віку, діти, підлітки. Невдовзі до в'язниці прибули представники німецького командування й керівники поліції. У їх присутності поодиночці чи групами людей почали виводити за цегляні мури й розстрілювати.⁶⁵

Усього, за відомостями О. Круглова, у вересні–грудні 1941 р. на території Чернігівської області було розстріляно 3200 євреїв.⁶⁶

У наступному 1942 р. розстріли продовжилися. У ніч з **18 на 19 січня** відбувся арешт та розстріл єврейської громади м. Борзни⁶⁷. При чому до місця розстрілу, неподалік с. Шаповалівка, людей доставили на підводах. У якості підводчиків були залучені місцеві мешканці.⁶⁸

У **1942 р.** в м. Короп відповідно до свідчень очевидців відбулося 2 розстріли єврейського населення. Перший – у **лютому**: приречених зібрали в Коропському р-ні та місті в кількості 133 особи та розстріляли неподалік лікарні в сосновому лісі⁶⁹. У **березні** відбувся другий розстріл громадян єврейської національності в Коропському р-ні Чернігівської обл. Відповідно до вказівки німецького командування, залишки єврейського населення району було зібрано в кількості 215 осіб⁷⁰, начебто для відправки на поселення в одне із

⁶¹ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 29–30.

⁶² ВArch В 162/7676. S. 918–921.

⁶³ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 39. Л. 192–193, 195–195 об.

⁶⁴ На сьогодні нам не відомо, чи були вони обліковані. Існує висока вірогідність, що єврейські родини пройшли реєстрацію раніше, після встановлення окупаційної влади.

⁶⁵ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 6. Л. 97–97 об.

⁶⁶ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. С. 41;

⁶⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 886. Арк. 148.

⁶⁸ Там само. Арк. 72–73.

⁶⁹ Там само. Спр. 1911. Арк. 177.

⁷⁰ Там само. Арк. 18.

сіл Коропського району⁷¹. Після цього громадяни були передані прибулому загону з Кролевця, який і здійснив екекуцію.

І в першому, і в другому випадках активну допомогу з арештом, утриманням під вартою, конвоюванням та охороною місця розстрілу надали місцеві поліцейські⁷².

Попри активні заходи з «очищення» окупованих територій Чернігівщини від єврейського населення, комендант 197-ї польової комендатури наприкінці квітня 1942 р. повідомляв, що в зоні його відповідальності (переважно райони Чернігівської області) залишалося ще 1210 осіб єврейського походження, значна частина яких проживала в місті Прилуки. У своєму рапорті він звертався з проханням про санкцію на їхнє знищення, обґрунтовуючи це нібито негативним впливом євреїв на забезпечення продовольством, санітарну ситуацію, а також підозрою у зв'язках з партизанським рухом⁷³.

Чорні дні для єврейської громади м. Прилук почалися одразу ж після встановлення «нового порядку». Відповідно до свідчень колишнього бургомістра м. Прилук Григорія Романюти, ще в кінці 1941 р. його та начальника Української допоміжної поліції Василя Давиденка викликали до ортскомендатури, де наказали провести в стислі терміни переселення всіх зареєстрованих у Прилуках євреїв до спеціального кварталу⁷⁴. Цьому розпорядженню передувала реєстрація населення Прилуцького р-ну, у ході якої були окремо обліковані дві групи громадян: партійно-радянський актив та єврейське населення. Обом «небажаним» групам на особові посвідчення ставили спеціальні відмітки: букву «К» – для партійно-радянського активу, та букву «Ю» – для єврейського населення⁷⁵. У ході цього перепису обліковано до 4000 тисяч осіб, відтак окупаційній владі було відомо, хто та де проживав⁷⁶. Щоправда, переселення, яке відбулося в січні 1942 р., проходило під знаком мінімалізму та «аскетизму»: євреям дозволяли брати лише найнеобхідніше⁷⁷.

Проте в гетто євреї довго не прожили⁷⁸. Уже 20 травня 1942 р. у м. Прилуки був здійснений масовий розстріл єврейського населення⁷⁹. За відомостями О. Круглова, розстріляли 1290 осіб⁸⁰, основними виконавцями були військовослужбовці команди «Плат»⁸¹. Іншу цифру назвав на допиті 13 березня 1944 р. безпосередній учасник подій, начальник в'язниці м. Прилук Микола Рубець. Він зазначив, що в травні під час екекуції вбили 2 400 євреїв⁸².

Окрім розстрілу «по місту», використовувався й інший спосіб: євреї конвоювалися до в'язниць області, де спочатку відбувалося накопичення ув'язнених, незалежно від причини арешту, а потім – розстріл. Причиною цього було бажання окупаційної влади, з одного боку, оптимізувати екекуції. Адже налагоджений, поставлений на конвеєр процес був менш енергозатратним, потребував значно меншої кількості персоналу, ніж велика акція із самостійним пересуванням єврейського населення до місця страти. З іншого боку, накопичення єврейського населення, **по-перше**, дозволяло «розмити» їх серед інших ув'язнених, **по-друге**, утаємничити екекуції, адже вивезене з районів єврейське населення для жителів району чи області було абсолютно незнайомими, чужим. Саме такий спосіб дозволяв уникнути небажаного розголосу.

Не останнім аргументом на користь акумуляції єврейського населення у в'язницях був і сильний радянський партизанський рух на території області. Відтак на Чернігівщині постійно відбувалися арешти осіб, що були пов'язані з партизанами або належали до партійно-радянського активу та членів їх родин. Тож «доставка» трішки більшої кількості ув'язнених була вигідною з погляду логістики та економії ресурсів.

Самі ж «розвантаження» в'язниць відбувалися на постійній основі та мали чіткий алгоритм дій, який включав у себе підготовку до розстрілу, сам розстріл та поховання тіл. Звичке населення не реагувало гостро на вантажні тентовані автомобілі, хоч і було обізна-

⁷¹ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 1911. Арк. 125.

⁷² Там само. Арк. 23, 125–126, 177.

⁷³ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації... С. 21.

⁷⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 1485. Арк. 14.

⁷⁵ Там само. Арк. 13.

⁷⁶ Там само. Арк. 14.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. Спр. 760. Арк. 51–52.

⁷⁹ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації... С. 21.

⁸⁰ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. С. 59.

⁸¹ Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Український центр вивчення історії Голокосту*. URL: <https://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Kruglov2008.pdf>.

⁸² Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації... С. 23.

Один із таких розстрілів відбувся на початку січня 1942 р. у м. Чернігові, тоді нацисти одразу вбили понад 3 тисяч осіб⁸³.

Знищенню єврейського населення передувала низка грабунків та знущань. Як уже зазначалося, спочатку відбувалася реєстрація єврейського населення, а згодом для євреїв починалося нестерпне життя. Їх примушували працювати на найважчих роботах або взагалі вигадували для них найобразливіші заняття. Так, спочатку, до розстрілу, зареєстровані сновські євреї використовувалися на важких та небезпечних роботах⁸⁴. Так само, як і новгород-сіверські. Останні були змушені чистити міські вбиральні.

Нерідко проти єврейського населення застосовувалися тортури. Нам вдалося віднайти один такий документ, припускаємо, що подібне поводження з євреями перед розстрілами траплялося регулярно. Так, перед початком екзекуції в Коропському р-ні євреї були заарештовані вибірково. Зважаючи на те, що німці били заарештованих палками, одночасно вимагаючи в них золото, можна припустити, що арешт не міг трапитися випадково й до нього доклали руку саме місцеві поліцейські. Адже вони були добре обізнані з матеріальним становищем тих чи інших осіб⁸⁵.

Майно та худоба єврейського населення, як і інші цінності, ставали здобиччю для нацистських офіцерів⁸⁶ і поліцейських⁸⁷. Наприклад, щоб зручніше було грабувати єврейське населення в м. Корюківці, поліцейським видали підводи⁸⁸. Зібране майно, як і 40 будинків, були частково продані, частково привласнені⁸⁹.

Така ж ситуація була і в Коропському р-ні. Майно та худоба єврейського населення були частково привласнені поліцейськими, частково зведені до сільуправи і, згодом, розповсюджені серед місцевого населення⁹⁰.

Про барохаоловство та мародерство єврейських речей поліцейськими чиновниками окупаційних адміністрацій свідчила і Мотрона Лапека. У період нацистської окупації вона була заміжня за одним із поліцейських Піддобрнянської поліції й часто бачила, як її чоловік та його батько, який на той час також працював поліцейським, приносили додому багато речей і мануфактури. Причому ще до одруження майбутній чоловік пропонував нареченій оселитися в єврейському будинку. Чи проживав хтось у ньому на момент пропозиції, М. Лепека сказати не змогла⁹¹.

У м. Прилуки «надлишкове майно», тобто те, яке залишилося після примусового переміщення єврейських родин, було вилучено й переміщено до складу, що належав старостату. Згодом його роздали населенню міста: незаможним безкоштовно, а більш заможним – за фіксованими, значно нижчими, ніж ринкові, цінами. Проте, як зазначає сам староста міста Романюта, багато єврейського майна було розграбовано працівниками колабораційних установ та афільованими з ними особами⁹².

Ніжинська міська управа, намагаючись врегулювати використання присадибних ділянок, що залишилися без господарів внаслідок евакуації, арештів або знищення власників окупаційною владою, видала розпорядження, згідно з яким усі охочі отримати такі ділянки в користування мали подати відповідну заяву до тимчасового управління міста. Особливу увагу приділяли ділянкам, які раніше оброблялися так званими «комуністами, євреями та іншими громадянами». Самовільне захоплення земельних ділянок каралося грошовим штрафом⁹³.

Майно, що осідало в поліцейських та службовців окупаційної влади, активно експлуатувалося як ними самими, так і їхніми родичами. Володіння речами вбитих за окупаційної влади не було чимось сороміцьким і втаємниченим. В умовах тотального дефіциту предметів одягу належної якості, «зароблені» або навіть банально вкрадені речі були показником статусності при владі та ознакою «хазяйновитості» того чи іншого колаборанта. Так, свідок Тетяна Скрипка особисто бачила, що дочка корюківського поліцейського Олексія Тройна носила єврейські речі⁹⁴. Микола Лях, колишній поліцейський с. Олексіївка Корюківського р-ну, залучений до знищення єврейського населення, мав пару хромових чобіт⁹⁵.

⁸³ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини... С. 26.

⁸⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 11. Спр. 1289. Арк. 16.

⁸⁵ Там само. Ф. 6. Спр. 9101. Арк. 27–27 зв.

⁸⁶ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 39. Л. 237–238.

⁸⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13165. Арк. 21 зв.; Спр. 928. Арк. 120 зв.

⁸⁸ Там само. Спр. 9515. Т. 1. Арк. 66–67.

⁸⁹ Там само. Спр. 11402. Арк. 17.

⁹⁰ Там само. Спр. 1911. Арк. 125–126.

⁹¹ Там само. Спр. 272. Арк. 35.

⁹² Там само. Спр. 1485. Арк. 14.

⁹³ Подкур Р., Лисенко О. Життя по той бік фронту...: Чернігівська область в умовах нацистської окупації. Чернігівщина в роки нацистської окупації. Чернігів, 2013. С. 28.

⁹⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 2995. Т. 1. Арк. 92 зв.

⁹⁵ Там само. Спр. 5777. Арк. 30.

Відомі також факти торгівлі майном розстріляних. Так, у Ніжині активний учасник розстрілів Анатолій Кичко привозив додому майно вбитих. Проте там воно не залежувало: мати його дружини налагодила ним торгівлю на місцевому базарі⁹⁶.

Узагалі типовим прикладом того, що відбувалося з єврейським майном та худобою під час окупації, можна вважати випадок у Прилуках, що трапився з єврейською родиною Гімерфардів після їх реєстрації. Відповідно до свідчень Софії Прокоп'юк, яка проживала неподалік, ця родина мала власний будинок і доволі велике господарство. Тобто була трішки заможнішою, ніж більшість селян. Наприкінці 1941 чи на початку 1942 рр. чиновник жилконтори м. Прилуки Михайло Дробот скористався безправним становищем євреїв і вигнав родину Гімерфардів з їхнього будинку, не дозволивши взяти з собою жодних речей. Він навіть зняв теплі валянки з господині обійстя Євгенії Гімерфард: жінці довелося йти з власного дому в одних панчохах по сильному морозу. Того ж дня М. Дробот перевіз свою родину до будинку Гімерфардів, таким чином привласнивши все майно та худобу. Наступного дня Гімерфарди намагалися зайти до свого помешкання, але були заарештовані поліцією і через деякий час розстріляні.

Дробот, за свідченнями Прокоп'юк, поступово вирізував худобу вже знищеної родини, ще й хвалявся тим, що в такі голодні та непевні часи він має поживні страви: «Ось дивися, сусідко, яких жирних гусей вигодували для мене юди», – хизувався Дробот перед Прокоп'юк⁹⁷.

Подібний випадок стався також в іншій частині Чернігівської області – у містечку Підбрюнка. Місцева єврейка Рахіль Бухліна під час проходження на розстріл, у колоні євреїв, через центр містечка, віддала ключі від свого помешкання свідку Михайлу Архипову зі словами: «Тримайте ключі та будьте господарем мого будинку». Проте свідок не встиг навіть оглянути будинок. Ключі в нього відібрав місцевий поліцейський Петро Масленніков і, як зазначав свідок, одразу ж із будинку вивіз усі речі⁹⁸.

Ці приклади яскраво ілюструють масштаби грабунків та знущань, що стали невід'ємною частиною політики нацистської окупації. Нестримна жадоба наживи була набагато сильніша за співчуття чи людяність.

Окремо слід відзначити непевність долі єврейської нерухомості. Якщо під час окупації до колишніх єврейських помешкань вселялися колаборанти та афільовані з ними громадяни, то після вигнання нацистів і засудження колаборантів на різні строки ув'язнення нерухоме майно, імовірно, переходило у власність держави й починало слугувати як відомче.

Наведені факти демонструють не лише фізичне, але й моральне приниження єврейського населення, яке відбувалося під прикриттям систематизованого терору.

Працюючи з архівними матеріалами, а особливо з документами слідчих справ, нам вдалося виділити декілька більш-менш стандартних типів поведінки, що застосовувало єврейське населення під час екзекуцій, та стратегій виживання для спасіння свого життя.

У поведінці жертв під час екзекуцій можна виділити розпач, стрес, спроби звернутися до поліцейських, до їх людяності. Згаданий П. Щетка-Сепливець, який був активним учасником розстрілів єврейського населення, зазначав, що жінки перед розстрілом перебували майже в несвідомому стані, кричали, рвали на собі волосся: «Коли поліцейські підводили жертв до краю ями, вони зверталися до нас, просили їх не розстрілювати, говорили, що вони нічого поганого не зробили»⁹⁹.

Під час розстрілу 20 грудня 1941 р. у Городянській в'язниці приречені на смерть люди просили німців і поліцаїв про помилування, лунали крики, плач¹⁰⁰. Намагалися звернутися до карателів. Так, дев'ятнадцятирічна Цирульник просила німців зберегти їй життя: «Навіщо мене стріляти, я хочу жити». Однак її розпачливе прохання не було почуте¹⁰¹.

Серед тих, хто вижив, при доволі прискіпливому вивченні можна виділили декілька типів поведінки.

Перший: переховування та втеча. Цим способом користувалися по всій території Чернігівської області. Чутки, що почали ширитися областю після перших розстрілів, спонукали частину єврейського населення до пошуків безпечного місця. Хтось намагалася сховатися у своїх населених пунктах, заручившись для цього підтримкою місцевого населення. Цей спосіб мав як позитивні моменти, так і недоліки. Перший і найголовніший – це повна

⁹⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 328. Арк. 44.

⁹⁷ Там само. Спр. 760. Арк. 97–99.

⁹⁸ Там само. Спр. 272. Арк. 58–59.

⁹⁹ Там само. Спр. 13. Арк. 29–30.

¹⁰⁰ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 6. Л. 97–97 об.

¹⁰¹ Там само.

довіра людям, що надали прихисток, адже саме від їх лояльності та мовчання залежало життя. Інші вибрали для себе інакший спосіб: втечу та переховування в лісі. Як і перший спосіб, він мав свої позитивні моменти та недоліки. Так, переховування в лісі критично зменшувало залежність від інших людей і примушувало розраховувати тільки на себе.

Як у першому, так і в другому випадку далеко не всі євреї, що вибрали для себе втечу та переховування, вижили. Часто вони ставали жертвами поодиноких розстрілів, що здійснювалися силами Української допоміжної поліції. Такі жертви дуже рідко обліковувалися, їх кати, після повернення радянської влади, не розшукувалися.

Наприклад, в Менському р-ні стався такий випадок: за свідченнями колишнього начальника поліції м. Мена Петра Шульги, у місті поліцейськими було заарештовано 13 осіб, що переховувалися в колгоспній клуні. Після арешту група була розстріляна за участю місцевих поліцейських. Прикметно буде зауважити, що арешт євреїв відбувся через донос колгоспниці, яка написала заяву до комендатури¹⁰².

Цей приклад є хрестоматійним, адже насправді ми ніколи не визнаємо, скільки різних поліцейські Чернігівської області вбили євреїв, які переховувалися. І скільки доносів на них було написано «свідомими громадянами».

Другий: співпраця з колабораційними структурами задля власного порятунку. Цей мотив також був доволі розповсюдженим¹⁰³. Євреї щиро вважали, що їх активна співпраця убезпечить їх та їхні родини від екзекуції. Так, опрацьовуючи архівно-слідчу справу на колишнього поліцейського Срібнянської поліції Василя Худика, був віднайдений протокол допиту свідка Шейндель Вайнер. Ш. Вайнер, єврейка за національністю, лікар-стоматолог, мешканка Києва, у 1942 р. опинилася в м. Срібне. Тут вона мала стоматологічну практику та одночасно виконувала обов'язки перекладача Срібнянської районної жандармерії. За свідченнями Вайнер, вона це зробила на прохання начальника Срібнянської районної поліції Савченка і, знаючи про ставлення німців до євреїв, відмовитися не могла. На посаді перекладача вона пропрацювала до весни 1943 р.¹⁰⁴ На момент допиту проживала та працювала лікарем-стоматологом 1-ї лікарні Дарницького р-ну в м. Києві¹⁰⁵.

Третій: на наш погляд найцікавіший. Зміна релігії, що в очах місцевих колаборантів дорівнювало зміні національності. Так у м. Новгороді-Сіверському задокументований саме такий випадок. Бургомістр міста Корольов¹⁰⁶ був обізнаний про єврейське походження Феофанії Носач, з метою збереження її життя він запропонував їй прийняти православ'я. На цю доволі незвичну пропозицію, як для члена ВЛКСМ та радянської вчительки, Носач відповіла згодою¹⁰⁷.

Окремо слід зазначити, що у свідченнях нам вдалося віднайти і відомості про поведінку карателів, які здійснювали екзекуції. Звісно, свідчення по області уривчасті та фрагментарні.

Нам відомо, що під час розстрілу в м. Городні німецькі офіцери та поліцейні начальники «насолоджувалися страшним видовищем ... злорадно насміхалися про свій так званий новий порядок»¹⁰⁸.

Узагалі щодо окупантів слід зазначити одну важливу деталь. Як свідчив Алоїс Фрьоле (нім. Alois Fröhle) – службовець КДО (нім. Kommandant der Ordnungspolizei) у м. Чернігів, командування нацистів, зокрема керівник СС та поліції (нім. SS PF) Чернігівської генеральної округи оберфюрер СС Віллі Шмельхер, вимагав від своїх підлеглих та представників інших окупаційних структур бути присутніми на екзекуціях в якості глядачів¹⁰⁹. Цю інформацію підтверджував і інший жандарм – Конрад Коссман, що зафіксовано в протоколі його допиту від 14 червня 1967 р.¹¹⁰

Окрім того, відповідно до свідчень Карла Хубера (нім. Karl Huber) – службовця КДО, були й жандарми, які добровільно брали участь у розстрілах. Основним мотивом участі

¹⁰² ГДА СБ України, м. Чернівці. Ф. 6. Спр. 7005. Арк. 33.

¹⁰³ Schneider W. From the Ghetto to the Gulag, from the Ghetto to Israel: Soviet collaboration trials against the Shargorod Ghetto's Jewish council. *Journal of Modern European history*. 2019. Vol. 17. P. 83–97; Penter T. Local collaborators on trial. Soviet war crimes trials under Stalin (1943–1953). *Cahiers du Monde russe*. 2008. Vol. 49. P. 341–364.

¹⁰⁴ ГДА СБ України, м. Чернівці. Ф. 6. Спр. 13958. Т. 1. Арк. 272–272 зв.

¹⁰⁵ На сьогодні нам не відомо, чи було розпочато провадження проти лікарки за її співпрацю, чи отримувала вона строк ув'язнення.

¹⁰⁶ Сам по собі факт «зміни» національності через хрещення не був чимось дивним. Адже історична традиція привчила місцеве населення до того, що віра і національність речі майже тотожні і зміна віросповідання, при одруженні чи отриманні свобод та привілеїв в Російській імперії означала «зміну» національності. Однак причини, які спонукали бургомістра м. Новгороді-Сіверському, зробити таку пропозицію, наразі невідомі.

¹⁰⁷ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 39. Л. 237–238.

¹⁰⁸ Там само. Л. 97–97 об.

¹⁰⁹ ВArch В 162/7671. С. 124.

¹¹⁰ Ibid. С. 152.

в ексекуціях К. Хубер називав бажання скласти добре враження на своїх товаришів по службі та на керівництво¹¹¹.

Голокост на Чернігівщині, як і на інших окупованих землях СРСР, став жахливою трагедією для єврейського народу. Знищення єврейського населення розпочалося одразу після захоплення області та тривало весь період нацистської окупації. Екзекуції спочатку розпочалися у найбільших містах Чернігівщини – Чернігові, Новгороді-Сіверському та Ніжині. Згодом терор поширився і на містечка та села. Причиною такого зволікання, на нашу думку, був брак людських ресурсів, що унеможливлювало своєчасне формування окупаційних органів влади, які відповідали за облік, реєстрацію та примусове утримання єврейського населення.

Участь місцевих колаборантів у здійсненні Голокосту на території України була масштабною й багатоплановою. Представники місцевої адміністрації брали участь у підготовчих заходах, зокрема у складанні списків єврейського населення, організації гетто, реквізиції майна. Так звана Українська допоміжна поліція, підконтрольна німецьким окупаційним органам (зокрема СС та *Ordnungspolizei*), безпосередньо залучалася до охорони місць ув'язнення, конвоювання євреїв до місць розстрілів та в ряді випадків – до самих страт. Проте ключову роль в організації та проведенні масових вбивств відігравали німецькі структури, тоді як колаборанти здебільшого виконували допоміжні функції.

Масові вбивства нерідко супроводжувалися мародерством — присвоєнням єврейського майна, одягу та цінностей, а також численними актами насильства, включаючи сексуальні злочини проти жінок перед розстрілом. Такі дії відображають глибоку деградацію моральних норм серед частини виконавців геноцидної політики на місцях. Часто такі дії супроводжувалися мародерством єврейських речей та задоволенням тваринних сексуальних бажань над приреченими на смерть. Для поховання тіл єврейського населення нерідко використовувалися природні утворення (рівчаки, яри, урочища) або рукотворні (проти-танкові рви, старі окопи, закинуті споруди, котловани на радянських промислових об'єктах тощо).

Поведінка жертв під час розстрілів варіювалася від спроб знайти людяність у катів до зневіри та прострації. Карателі, у свою чергу, здебільшого не проявляли жодних людських почуттів. Їхнє безпосереднє керівництво заохочувало присутність якомога більшої кількості не залучених до ексекуції осіб з метою театралізації та знецінення людських страждань.

Загалом, нам відомі імена 3265 осіб¹¹², які стали жертвами нацистського терору на території Чернігівської області. Однак ми свідомі того, що вказана цифра насправді не відповідає дійсності, оскільки велика кількість жертв залишилася необлікованою під час поодиноких розстрілів. Часто їх виконавцями були саме службовці УДП, які не понесли за свої дії жодного покарання.

Зазначимо, що ця розвідка не охопила всіх аспектів і не висвітлила всі особливості та нюанси Голокосту на Чернігівщині. Проте ми сподіваємося, що це лише перший крок, і дослідження будуть продовжені, аби відкрити всі трагічні сторінки цієї страшної події.

References

- Bazhan, O., Vlasenko, S., Kentii, A., Legasova, L., Loziczkiy, V. (2010). *Partizanskaya vojna na Ukraine. Dnevniky komandirov partizanskikh otryadov i soedinenij. 1941–1944* [Partisan war in Ukraine. Diaries of commanders of partisan detachments and formations. 1941–1944]. Moscow, Russia.
- Etkina, I. (2018). *Trahediia Holokostu na Chernihivshchyni za materialamy usnoi istorii* [The Tragedy of the Holocaust in Chernihivshchyna based on oral history]. Chernihiv, Ukraine.
- Grossman, V., Erenburg, I. (Ed.). (1991). *Chernaya kniga: O zlodejskom povsemestnom ubijstve evreev nemetsko-fashistskimi zakhvatchikami vo vremennno okkupirovannykh rajonakh Sovetskogo Soyuza i v lageryah Pol'shi vo vremya vojny 1941–1945 gg.* [Black book. On the villainous widespread murder of Jews by Nazi invaders in the temporarily occupied areas of the Soviet Union and in camps of Poland during the war of 1941–1945]. Kyiv, Ukraine.
- Khonigsman, Ya. (1998). *Katastrofa evrejstva Zapadnoj Ukrainy: Evrei Vostochnoj Galiczii, Zapadnoj Volyni, Bukoviny i Zakarpattia v 1933–1945 gg.* [The catastrophe of Western Ukraine Jewry: Jews of Eastern Galicia, Western Volhynia, Bukovina and Zakarpattia in 1933–1945]. Lviv, Ukraine.
- Koval, V. (1991). *Put k Babemu Yaru* [The road to Babi Yar]. *Istorychni zoshyty – Historical notebooks*, 5, 55 p. Kyiv, Ukraine.
- Kovalenko, O., Podkur, R., Lysenko, O. (Comp.). (2013). *Chernihivshchyna v roky natsystskoi okupatsii: Dokumenty i materialy* [Chernihivshchyna during the Nazi occupation: Documents and materials]. Chernihiv, Ukraine.

¹¹¹ BArch B 162/7671. S. 191.

¹¹² Біографи на цих жертв нацизму вміщено до 5 томів «Книги Скорботи. Чернігівська область».

- Kruglov, A. (1997). Nacystskij genocid evreev Ukrainy 1941–1944: Khronika sobytij [Nazi genocide of the Jews of Ukraine 1941–1944: Chronicle of events]. Kharkiv, Ukraine.
- Leiberov, O. (2007). Zakhody nimetskoï okupatsiinoï vlady z ustanovlennia «novoho poriadku» v Nizhyni u 1941–1942 rr. [Measures of German occupation authorities to establish a «new order» in Nizhyn in 1941–1942]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 4–5, P. 60–63.
- Levitas, F., Shimanovskij, M. (1991). Babij Yar: Stranitsy tragedii [Babi Yar: Pages of tragedy]. Kyiv, Ukraine.
- Maiboroda, L. (2012). Holokost na Chernihivshchyni (za materialamy arkhivu Upr. SBU v Chernihiv. obl.) [The Holocaust in Chernihivshchyna (based on archives of the SBU Office in the Chernihiv region)]. Chernihiv, Ukraine.
- Mudrytska, V. (2017). Holokost u Prylukakh : materialy z arkhivu Upravlinnia SB Ukrainy v Chernihivskii oblasti [The Holocaust in Pryluky: materials from archives of the SBU Office in Chernihiv region]. Chernihiv, Ukraine.
- Oliinyk, Yu., Zavalniuk, O. (2012). Natsystskiy okupatsiyniy rezhym v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.) [The Nazi occupation regime in the «Volyn-Podillya» general district (1941–1944)]. Khmelnytskyi, Ukraine.
- Orlyanskij, S. (1999). Materialy k istorii evrejskoj obshchiny Aleksandrovska (Zaporozhya). 1941–1945 gg. [Materials to the history of the Jewish community of Aleksandrovsk (Zaporizhia). 1941–1945]. Zaporizhia, Ukraine.
- Petriuk, P., Petriuk, A. (2012). Psihiatriia pry natsyzme: ubiistva dushovnobolnykh na vremenno okkupirovannykh territoriakh SSSR [Psychiatry under Nazism: killing the mentally ill in the temporarily occupied territories of the USSR]. *Psykhichne zdorovia – Mental health*, 1, P. 88–92.
- Starodinskij, D. (1991). Odesskoe getto: Vospominaniya. [Odessa ghetto: Memories]. Odessa, Ukraine.
- Sushon, L. (1998). Transnistriya: evrei v adu. Chernaya kniga o Katastrofe v Severnom Prichernomor'e (po vospominaniyam i dokumentam) [Transnistria: Jews in Hell. The Black book of the Shoah in the Northern Black Sea region (based on recollections and documents)]. Odessa, Ukraine.
- Vasyliiev, V., Hapiienko, T., Lysenko, O., Podkur, R., Hula, S., Klymenko, T., Korol, R., Kravchenko, P., Shnaider, V., Kashevarova, N., Panova, M., Markova, S. (Ed.). (2019). Nasytstvo nad tsyvilnym naselenniam. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941–1944 [Violence against civilians. Documents of special services. 1941–1944]. Kyiv, Ukraine.
- Vronska, T., Kentii, A., Kokin, S., Lysenko, O., Smyrnov, H. (Comp.). (2003). Kyiv u dni natsystskoi navyi (za dokumentamy radianskykh spetssluzhb) [Kyiv in days of the Nazi invasion (based on documents of Soviet special services)]. Kyiv–Lviv, Ukraine.
- Yemelianov, V. (2001). Nizhynskiy Babyn Yar: masovi rozstrily liudei riznykh natsionalnostei u Nizhyni v 1941 r. [Nizhyn Babyn Yar: mass executions of people of different nationalities in Nizhyn in 1941]. *Yevrei v Nizhyni – Jews in Nizhyn*, 3, P. 96–100.
- Zhuravleva, T. (2020). Kholokost na Chernigovshchine. 1941–1943 roky. Po materialam arkhivnogo dela № 1289 Gosudarstvennogo otraslevogo arkhiva Sluzhby bezopasnosti Ukrainy [Holocaust in Chernihivshchyna. 1941–1943. Based on materials of archive file № 1289 of the State branch archive of the Security service of Ukraine]. Chernihiv, Ukraine.

Лисенко Олена Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України (вул. Грушевського, 4, каб. 631, Київ, 02000, Україна)

Lysenko Olena – junior researcher at the department of the history of state terror of the Soviet era at the Institute of history of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Hrushevskoho str., room 631, Kyiv, 02000, Ukraine).

E-mail: dane51@ukr.net

Дата подання: 9 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лисенко, О. Регіональні особливості Голокосту на Чернігівщині (за матеріалами архівно-кримінальних справ Галузевого державного архіву СБ України). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 37–51. DOI: 10.58407/litopis.250305.

Цитування за стандартом APA

Lysenko, O. (2025). Regional peculiarities of the Holocaust in Chernihivshchyna (za materialamy arkhivno-kryminalnykh sprav Haluzevoho derzhavnoho arkhivu SB Ukrainy) [Regional peculiarities of the Holocaust in Chernihivshchyna (based on the archival and criminal cases of the Branch state archive of the Security Service of Ukraine)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 37–51. DOI: 10.58407/litopis.250305.

